

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:25.03.2021 ✓Accepted/Kabul:19.04.2021

DOI:10.30794/pausbed.9032405

Araştırma Makalesi/ Research Article

Kuş, A. ve Atmaca, H. (2021). "Hommaire'in Samsun Sahil Şeridinde (Alaçam'dan Çarşamba'ya) Yönelik Gözlemlerine Dair Eleştirel Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47, Denizli, ss. 19-32.

HOMMAIRE'İN SAMSUN SAHİL ŞERİDİNE (ALAÇAM'DAN ÇARŞAMBA'YA) YÖNELİK GÖZLEMLERİNE DAİR ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME*

Ayşegül KUŞ**, Hasan ATMACA***

Öz

Samsun, Anadolu yarımadasının Karadeniz kıyı şeridinde batıda Kızılırmak ve doğuda Yeşilirmak vadileriyle sınırlanan bir alanı kaplar. 19. yüzyılda uluslararası ticarete açılması, buharlı gemilerin düzenli seferlere başlaması ve tütün ekiminin yaygınlaşması gibi faktörler, bölgeye yönelik ilginin daha da artmasına yol açmıştır. Bu ilgiye koşturarak, pek çok Batılı seyyah ve araştırmacı bölgeyi ziyaret etmiştir. Bunlardan biri de Fransız seyyah Xavier Hommaire de Hell'dir. O, 1847 yılında Karadeniz'e doğru bir seyahate çıkmıştır. Seyyah Amasra üzerinden bir kayıkla Alaçam'a oradan Bafra, Samsun ve Çarşamba'ya gelmiş ve bu yerlere ilişkin gözlem ve incelemeler yapmıştır. Bu çalışma, "Voyage et en Perse exécuté par Ordre du Gouvernement Français" adı ile 1854 yılında Paris'te yayımlanan yapıtının birinci cildindeki gezi notlarına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, verilen bilgileri doküman inceleme yöntemi ile yapı söküme uğratarak bölgenin hem fiziki, idari, sosyal ve ekonomik yapısının hem de tarihinin aydınlatılmasına katkıları sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: 19. yüzyıl, Samsun, Bafra, Çarşamba, seyyah, Hommaire.

A CRITICAL EVALUATION OF HOMMAIRE'S OBSERVATIONS ON SAMSUN COASTLINE (FROM ALACAM TO CARSAMBA)

Abstract

Samsun covers an area bordered by Halys in the West and Iris valleys in the East. The factors such as being open to international trade, the regular voyages of the steamships and the spread of tobacco cultivation led to increased interest towards the region in the 19th century. In accordance with this interest, a great number of western travelers and researchers visited the region. One of them is French Traveler Wavier Hommaire de Hell. In 1847, he made a travel to the Black Sea. The traveler came to Alaçam, Bafra and then proceeded to Samsun and Çarşamba and made observations related to those places. This study is based on the travel notes of Hommaire in the first volume of the work published in Paris in 1854 under the title of "Voyage et en Perse exécuté par Ordre du Gouvernement Français". The purpose of the study is to make some contributions to shed light on both the physical, administrative, social and economic structure and the history of the region by deconstructing the information provided by document review method.

Keywords: 19th century, Samsun, Bafra, Çarşamba, traveler, Hommaire.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Ofisi tarafından desteklenen PYO.EGF.1901.19.001 numaralı projeden üretilmiştir.

**Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı diller Eğitimi Bölümü, SAMSUN.

e-posta:aysegulkus@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-8051-6001>)

***Öğr. Gör. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, SİVAS.

e-posta:hasanatmaca@cumhuriyet.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-1084-2431>)

GİRİŞ

Samsun, Anadolu yarımadasının Karadeniz kıyısında, batıda Kızılırmak ve doğuda Yeşilirmak vadileriyle sınırlanan bir alanı kapsar. Bugünkü Samsun'un 3 km güneydoğusunda bulunan Dündartepe'de geç kalkolitik dönemden kalma bazı eserler, Samsun ve yakın çevresinin M.Ö. 3000 yıllarından beri yerleşime açık olduğunu göstermektedir. Kent, tarihin çeşitli dönemlerinde Sivas, Halep ve Bağdat'a kadar uzanan geçit vermesinden ötürü, İstanbul'un önemli bir limanı olmuştur (Bryer ve Winfield, 1985:92; Telliöğlü, 2012:65). M.Ö. 7. yüzyılda Batı Anadolu'dan gelen İyonyalılar, Samsun'un batısında Amisos şehrini kurmuşlardır. Bölge, tarihsel süreç içinde, Pers, Pontus, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetleri altında kalmıştır. 1086'da Danişmendliler Samsun yöresini ele geçirdilerse de, "Kara Samsun" denilen Amisos'u ele geçirememişler ve bugünkü şehrin doğu yaka sahilinde "Müslüman Samsun" adını verdikleri yerleşim yerini kurmuşlardır (Darkot, 1967:172-176; Tsetskhladze, 1994:115-118; Emir, 2013:7). Canik bölgesinin Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği tarihe dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Samsun şehrinin 1420 yılında Osmanlı Devleti tarafından ele geçirildiği düşünülmektedir (Öz, 1999: 23-24).

Osmanlı döneminde, Canik adı sahil şeridi boyunca uzanan bölgenin tamamına verilmiş, ancak daha sonra oluşturulan idari yapılanmada, Canik sancağının merkezi Samsun olmuştur (Köse, 2012:83). Bölge, 16. yüzyılın başlarından 1846-1847 yılına kadar devam eden süreçte idari bakımdan Eyalet-i Rum yani Sivas'a, (Başar, 1997:19, Baykara, 1988). 1846-1847 yılında yapılan idari taksimatta, Trabzon eyaletine bağlanmıştır (Baykara, 1988:131). Samsun ve çevresi, Osmanlı yönetimi altına girmesinden 19. yüzyılın ortalarına kadar önemsiz bir iskele olarak kalmıştır. Bunun, bölgede ayanların keyfi yönetimi gibi bazı siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlardan kaynaklandığını söylemek mümkündür (Yolalıcı, 1998:13; Karagöz, 2006:69). Ancak 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında itibaren Karadeniz'in kapalılığının sona ermesi, buharlı gemilerin düzenli seferlere başlaması ve bölgede tütün ekimin yaygınlaşmaya başlaması gibi bazı faktörler (Erlar, 2011:231; Demir, 2019:423; Çadircı, 1988:197) Karadeniz sahilinde bir liman kenti olan Samsun'u olumlu yönde etkilemiştir (Beydilli, 1991: 687-755; Bostan, Yılmaz, 2009: 359-382).

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren gerek coğrafi konumu gerekse verimli topraklarıyla bir cazibe merkezi olan Samsun bölgesi, tarihsel süreç içerisinde pek çok batılı seyyah ve araştırmacının ziyaret ettiği bir yer olmuştur. Söz gelimi, antik dönem yazarlarından Amasya doğumlu Batılı Strabon, eserinde Samsun'un batısında bugün Baruthane olarak bilinen Amisos'un bölgeyi iç kesimlere bağlayan önemli bir ticaret merkezi olduğunu söyler (Strabon, 1969:29). 15 ve 16. yüzyıllarda Ruy Gonzales Clavijo, savaşta Osmanlılara esir düşen Schilterberger, Michele Membre, Vinceno Degli Alessendro gibi seyyah ve araştırmacılar da yapıtlarında Samsun'dan bahsederler. Ancak 18. ve 19. yüzyılda dünyada meydana gelen kimi siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik gelişmeler, Doğu'ya gelen seyyah ve araştırmacıların sayılarında belirgin artışa neden olmuştur. Bu bağlamda, doğa bilimci, misyoner, konsolos, arkeolog, yer bilimci, böcekbilimci, vb. çok farklı meslek grubuna mensup olan seyyah ve araştırmacıların gelmiş oldukları ülkelerin kimi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda bölgeyi ziyaret ettikleri dikkat çekmektedir (Yerasimos, 1991:196-197; Kuş, 2016; Yılmaz, 2006, Pınar, 2001; Usta, 2013, Aybet, 2003, İldem, 2000). 19 yüzyıla gelindiğinde, Kinneir, Rottiers, Hamilton, Ainsworth, Trabzon doğumlu olan P. Minas Bijişkyan, Walpole, Mordtman, Kırım Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne sığınan F. Xaver Werner (Murat Efendi), Amerikalı misyoner, Lennep, Bryce, Tozer, Lynch gibi bazı Batılı seyyah ve araştırmacılar bölgeye gelmişler ve bölgeye dair gözlem ve incelemelerini kayıt altına almışlardır (Kuş, 2016:53-80). 19 yüzyılının ilk yarısının sonunda bölgeye gelen bu seyyah ve araştırmacıardan biri de Fransız coğrafyacı ve mühendis olan Ignace Xavier-Morand Hommaire De Hell'dir. O, ilki 1835 yılında, diğeri ise 1846 yılında olmak üzere Osmanlı topraklarını iki kez ziyaret eder. Hommaire, Sinop üzerinden kayıkla geçtiği Alaçam ve Ünye arasındaki sahil şeridinde bu ikinci gezisi esnasında uğrar ve coğrafyacı olması nedeniyle bölgenin başta fiziki yapısı olmak üzere sosyal ve ekonomik yapısına dair gözlemler yapar. Hommaire'in bölgeye dair verdiği bilgiler, tespit edilebildiği kadarıyla, Türkiye'de müstakil olarak herhangi bir çalışmaya konu olmamıştır. Bu çalışma, Hommaire'in "Voyage et en Perse exécuté par Ordre du Government Français" adlı 1854 yılında Paris'te yayımlanan yapıtının birinci cildinde yer alan, Alaçam-Çarşamba arasındaki gözlem ve incelemelerine dayanmaktadır. Çalışmanın iki amacı vardır: İlki, Hommaire'in 1847 yılında çıktığı seyahatinde kaleme aldığı gezi notlarından yola çıkarak, adı geçen sahil şeridinin o dönem içinde bulunduğu fiziki, idari, sosyo-ekonomik durumunu ortaya koymaya çalışmak; ikincisi ise Hommaire'in ortaya koyduğu verileri, yakın tarihlerde bölgeyi ziyaret eden diğer seyyah ve araştırmacıların

verdiği bilgilerle karşılaştırarak analiz etmektir. Böylesi karşılaştırmalı bir yaklaşım, Hommaire'in verdiği bilgileri tahkik etme imkânı sunduğu gibi, bölgenin tarihinin, eleştirel olarak aydınlatılmasına da kimi katkılar sunacağı ortadadır.

Alaçam- Bafra Yol Güzergâhı

Hommaire, 1847 yılının 5 Ağustos Perşembe günü saat 09: 56'da Sinop kaymakamının ve Rus konsolosunun eşliğinde, ressam Laurens ve bir Ermeni ve hizmetliyle birlikte deniz kıyısına gittiklerini ve içinde dört Rum'un olduğu, kendilerini bekleyen bir sandalla Alaçam'a doğru yola çıktıklarını söyler (Hommaire, 1854:353). Seyyah Alaçam'ın yöneticisi olan kişinin, kendilerine yemek ve kalacak yer sağlama konusunda yardımcı olduğundan, ona minnettarlık duyduklarını belirtir. Ardından kaldıkları evin, onları görmek için gelen çok sayıda insanla dolup taştığını söyler; bunun nedenini ise, bölgeye herhangi bir Avrupalının ziyaret etmemiş olmamasına bağlar. Seyyah ve beraberindekiler 7 Ağustos Cumartesi günü saat 08:43'te kendilerini yolcu etmeye gelenlerin, gelenekleri uyarınca arkalarından birkaç el silah attıklarını ve Alaçam'dan ayrılarak Bafra'ya doğru yola çıktıklarını söyler. Ardından seyyah, Bafra'ya giden yol güzergâhının fiziki yapısı hakkında bilgiler vermeye başlar. Ona göre, bölge oldukça yeşilliktir ve ormanlarla kaplıdır. Kısa bir süre önce, Canik paşası Bafra'ya kadar uzanan çok geniş bir yol yaptırmıştır, fakat Bafra'ya gelmeden önce, atların nalları altında gıcırdayan ahşaptan yapılmış eski iki köprü'nün yardımıyla Kızıl İrmak'ı geçmek gerekmektedir (Hommaire, 1854:354). Aslında diğer yerler gibi, Samsun'un en büyük kazalarından biri olan Bafra'nın da yolları da çok iyi durumda değildir (Serbestoğlu, 2015:51). Seyyahın aktardığı bilgilerden, Tanzimat'ın ilanından sonra, bölgede bazı imar faaliyetlerine girişildiği ve bu bağlamda bozuk olan bazı önemli yolların yapılmasına öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, Kızılırmak'ın sağ tarafındaki ceviz ağaçlarının gölgesinde bir süre konakladıklarını ve bahçe içindeki Bafra'daki evleri temaşa ettiklerini söyler. Yine, Canik paşasının, tam olarak doğu tarzı mimari üslupla inşa edilmiş muhteşem olan konağına atıflar yapar ve bu paşanın Bafra'da 20 kadar çeşme ile 3 yeni cami yaptırdığından bahseder. Fakat Hommaire, Canik paşasının yaptırdığı bazı çeşme ve camileri ön plana çıkarmaya çalışsa da, Bafra'da Ulu Camii (Cami-i Kebir), Tayyar Paşa Camii, Çarşı (Emirza Bey) Camii Emirza Bey Türbesi, Uzun Hamam, Ali Bey (Canikli Ali Paşa) Çeşmesi, Kadı Çeşmesi, Hüseyin Bey Çeşmesi, Tabakhane Camii Kitabesi, Nur-i İbrahim Camii İnşa Kitabesi, Bafra – Arastası (Bedesten) Kapıları gibi farklı dönemlere ait Türk mimari üslubu ile yapılmış başka yapılar da bulunmaktadır (Bayraktar, 2005).

Buna ek olarak, Hommaire, Bafra'nın gerek fiziki gerekse ekonomik bakımdan büyümesinin Canik'i idare eden paşa sayesinde olduğunu ve burasının tarihi geçmişinin çok eskilere gitmediğinin altını çizer. Yine Bafra'nın, Samsun'a 20 fersah (fersah 12.000 adıma veya 1 saatlik yola denk geldiği kabul edilen eski ölçü birimidir) uzaklıkta bir yer olduğunu ve Samsun'a giden yol güzergâhının da sahil şeridini takip ettiğini ve yol boyunca dikkat çeken herhangi bir ilginç şeyin olmadığını sözlerine ekler. Hommaire'in Bafra'nın köklü bir tarihi geçmişi olmadığı yönünde verdiği bilginin, gerçeği yansıtmadığını belirtmek gerekir. Nitekim Samsun'un 55 km, Bafra'nın 7 km. kuzeydoğusunda yer alan İkiztepe, 1941 yılında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır. Böylece adı geçen höyükte, geç kalkolitik dönemden eski Hitit devletinin kuruluşuna değin uzanan, yani MÖ. 4000 yılından ve M.Ö. 650'den M.Ö. 30 yılına kadar uzanan yerleşimlere ulaşılmıştır. (Telliöğlu, 2012:37; Kökten vd., 1945:396; Yiğit, 1981: 5-16). Dolayısıyla bu bilimsel bulgular, bölgenin tarihsel geçmişinin M.Ö 4000'li yıllara değin gittiğini ortaya koymaktadır. Yine antik dönem yazarlarından Amasya doğumlu Strabon, Bafra'nın, İkiztepe'den beri Samsun'dan bağımsız bir gelişim gösterdiğini ve coğrafi olarak bile Bafra'nın Samsun'dan ayrı bir yer olduğunu söyler (Strabon vd., 1969:28). Günümüzden farklı olarak, ilkçağda bir bütünün parçaları olarak görülmez. Yine Türkler bölgeye geldiklerinde ve Amisos'u ele geçirmeye çalıştıklarında, öncelikleri Bafra'yı topraklarına dâhil etmek olmamıştır. Ancak Danişmendliler Kızılırmak havzasını, Selçuklular da Yeşilirmak bölgesini ele geçirdiklerinde, bugünkü coğrafi yapı ortaya çıkmıştır (Telliöğlu, 2012:178, Bryer, 2007:90).

Hommaire devam eden satırlarda Bafra'nın idari, sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin izlenimlerini aktarır. Seyyah ilk olarak bölgedeki yönetime ilişkin bazı bilgiler sunar. Kendilerine anlatıldığı kadarıyla, Bafra'yı yöneten kişi, üstün niteliklere sahip biridir ve onun bölgede idarecilik yapmasından sonra, hırsızlık gibi şeyler artık görülmez olmuştur ve kaybolan her eşya büyük bir titizlikle ve hakkaniyetle bölgede idarecilik yapan kişilere teslim edilmeye başlanmıştır. Öyle ki Bafra'yı idare eden kişi, mücevherler, kumaşlar, saat köstekleri vb. gibi sahiplerini bekleyen sağda solda bulunan eşyalardan birkaçını seyyaha göstermiştir (Hommaire, 1854:355). Seyyahın bölgeyi ziyaret ettiği dönemde, Bafra idari bakımdan Canik sancağına bağlı bir kazadır (BOA. C. EV.

147/7314, BOA. MVL 73/59, BOA. HR. MKT. 24/9; Yolalıcı, 1998:14-16). Ayrıca Tanzimat'la birlikte, bölgede idari bakımdan da köklü değişiklikler yapılmıştır. Söz gelimi, Canik sancağına mutassarrıf adı verilen mülki amirler atanmış ve buna paralel olarak kazalara da kaza müdürleri tayin edilmiştir. Böylece Tanzimat'la birlikte, sancağın bir alt birimi olarak kaza önem kazanmıştır (Yolalıcı, 1998:15). Hommaire'in aktardığı bilgilerden, Bafra'nın iyi ve adaletli bir şekilde yönetildiği ve bölgede adli vakaların görülmediği anlaşılmaktadır. Ancak onun böyle bir düşünceye sahip olmasında, bölge yöneticisi tarafından iyi bir şekilde ağırlanmasının ve ilgi gösterilmesinin etkisi olduğu düşünülebilir. Zira onun yaptığı kısa süreli bu ziyaret ile bölgedeki yönetim anlayışına ışık tutacak derinlikte bir değerlendirme yapmasını beklemek yanıltıcı olacaktır. Nitekim 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Batılı seyyah ve araştırmacıların gezi notlarına göz atıldığında, ekseriyetinin bölgedeki yöneticiler ve yönetim anlayışından söz ederken, idarecilerin zorbalığından, kötü yönetim anlayışından ve hem gayri Müslümlerin hem de Müslümanların ağır vergiler ve angaryalar altında ezildiğinden söz ettikleri görülür (Kuş, 2016). Bu bağlamda, Hommaire'in, Bafra özelinde verdiği bu bilgilerin, bir istisna teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

1839 yılında Tanzimat ilan edildiğinde, öncelikli olarak merkezin denetiminde olan yakın eyaletlerde uygulamaya koyulmuştur. Ancak Samsun'un da idari bakımdan bağlı olduğu Trabzon vilayetinde hem bölgede kemikleşmiş olan klasik yapı hem de ayanların sahip oldukları ayrıcalıkları yitirmemek adına, özellikle vergilendirmeye karşı gösterdikleri direniş nedeniyle reformların ertelenmesine karar verilmiş ve ancak İsmail Rahmi paşanın valiliği döneminde, Tanzimat'ın bölgede etkin bir şekilde uygulanması için önemli adımlar atılmıştır. (Yılmaz, 2012:102-117; Çadırcı, 1988:192; Sarıoğlu, 1991:31, İpek, 2018:30). Bu nedenle, Hommaire'in, Bafra'daki yönetim anlayışına dair aktardığı bilgiler, idari bakımdan uygulamaya sokulan yeniliklerin de bölge üzerinde etkilerini göstermesi açısından önemlidir.

Fransız seyyahın bilgi verdiği bir diğer konu Bafra'nın nüfusedir. O. Bafra'nın nüfusunu neredeyse hepsi Türklere ait olan 1000 kadar haneden oluştuğunu söyler. Hommaire'den yaklaşık olarak on yıl önce Bafra'yı ziyaret eden Hamilton ise, Rum papazın kendisine verdiği bilgilere dayanarak Bafra'da 1160 hane olduğunu ve Hommaire'in de yukarıda belirttiği gibi, 1000 hanenin Türklere, 110 hanenin Rumlara ve 50 kadar hanenin de Ermenilere ait olduğu bilgisini verir (Hamilton, 1842:295). Bununla birlikte, göç üzerine yaptığı çalışmaları ile bilinen İpek, 1830'lu yıllara ait nüfus defterlerine yansıdığı kadarıyla, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesine yönelik olan nüfus hareketleri üzerinde fiziki coğrafyanın önemli bir rol oynadığını ve bu bağlamda Samsun ve çevresindeki geniş ve verimli ovaların, İç Anadolu'dan Sivaslı, Kemahlı ve Kürtler taifesinin ilgisini çektiğini ve söz konusu göçer nüfusun, Samsun, Çarşamba ve Bafra bölgesine doğru yayıldığını altını çizer (İpek, 2018:31-38). Seyyah Bafra kazasının ekonomik yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi vermese de bölgenin temel geçim kaynağının tütün ziraatı olduğunu söyler. Hommaire'in de aktardığı gibi, bazı belgelerde, Samsun ve Bafra'dan elde edilen tütünün ilk kez 1835 yılında doğrudan gemilerle İstanbul pazarına gönderildiği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca Samsun ve çevresinde yetiştirilen tütünün, İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar aracılığıyla yabancı pazarlara da gönderildiği anlaşılmaktadır. Erler, Bafra ve Samsun tütünlerinin yabancı pazarlarda rağbet görmesi üzerine, devlet tarafından 1839 yılında tütün ihracatına yönelik vergilerin tahsis edildiğini belirtir (Erler ve Edinsel, 2011:231). Hommaire'in de söylediği gibi, nitelikli tütün ekiminin Bafra ve çevresinden başlayarak Samsun'a kadar yayılması, bölgenin ekonomik bakımdan gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Çadırcı, 1988:197; İpek, 2012: 216).

Samsun-Çarşamba

Hommaire, 1847 yılının 9 Ağustos Pazartesi günü Bafra'dan ayrılarak Samsun'a doğru yola çıkar. O ilk olarak sahil şeridindeki yol güzergâhının dikkat çekici ve ilginç olmadığını söyler. Ardından Samsun şehri içinde bir gezintiye çıkar ve kentin fiziki yapısına dair bilgiler vermeye başlar. Hommaire'e göre, kentin pazarı, yerel mallar ve çeşitli yiyeceklerle doludur. Samsun, sahil şeridindeki en kötü ve önemsiz şehirlerinden biri olarak görünmektedir. Ayrıca kentin cadde ve sokakları sinir bozucu derecede pislik içerisindedir ve her tarafta pis su birikintileri ve çöplerle karşılaşmaktadır. Kent dışardan gelen birisi için hüznü ve keder veren bir yerdir ve her şey tam bir düzensizlik ve ilgisizlik içindedir. Görüldüğü üzere, seyyah, Bafra ile mukayese edildiğinde Samsun şehrini olumsuz bir şekilde tasvir etmektedir. Hommaire daha sonra kentin önemli tarihsel simgelerinden biri olan Selçuklu döneminde yapılmış kaleye dair gözlemlerini aktarır. Kalenin içindeki yolların hiçbir tanesi dikey değildir ve kalenin surları yıpranmış vaziyettedir. Sur ve duvarlarla çevrili olan doğu tarafında yer alan bölge ise, adeta

bir tür şatoyu andırmakta ve bir kenarı kırılmış üçgene benzemektedir. Samsun şehri, bir ovada kurulmuştur ve kentin tam ortasından da çamurlu sularının birkaç çeşmeyi beslediği bir dere akmaktadır (Hommaire, 1854:357).

Seyyahın kentte bulunduğu esnada gezinti yaptığı bir diğer yer de şehrin kuzey batısındaki Kalyon Burnu olur. Ancak kendisinden önce bölgede bulunan yerbilimci Hamilton'a atıf yaparak, onun burayı Amisos antik kentinin yahut Akropolisin bulunduğu nokta olarak nitelendirmesinin doğru olmadığını söyler. Zira bizzat kendisinin anılan yeri görmesinden sonra, Hamilton'un bu konuda yanıldığından emin olduğunun altını çizer. Daha sonra buraya dair şu bilgileri verir:

“Surlar ve duvarlarla çevrili olan bölge 3000 metre uzunluğundadır ve bu durum, bir şehrin surların ve duvarların içerisinde etrafı çevrili bir şekilde yer almasının doğruluğunu ispatlamaktadır. Hatta önemli bitişik noktaları birbirine bağlayan denizin içine uzanmış haldeki kara parçasının üzerinde birçok yapı fark ediliyor ve bu nokta bazı çanak çömlek ve taş parçalarıyla doludur. Akropolis surlar ve duvarlarla çevrili yerin içerisinde bulunmaktadır ve mimarisinde birbirine harçla tutturulmuş taş, volkanik kaya gibi her türlü farklı maddeyi görmek mümkündür. Akropolis'in hemen yanında Bizans'tan kalma iki su sarnıcı göze çarpıyor. Burnun arka taraflarına doğru noktada ise birçok yapı yer alıyor. Bu yapıların arasında, çok sayıda odadan oluşan ve içleri kazılmış bir mahzen fark ediliyor. Büyük bir olasılıkla, Eski Samsun, savunması kolay bu noktanın üzerinde yer alıyordu. Burnun ağzındaki dalgaların şiddetini kesmek üzere limanların ağzına dökülen taş yığınlarının varlığı, bu düşüncemi daha da kuvvetlendirmektedir” (Hommaire, 1854:358).

Hommaire devam eden satırlarda kentin ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan limana dair de bilgiler sunar. Seyyah kentin limanının, Karadeniz bölgesindeki fiziki özellikler bakımından en kötü limanlarından biri olduğunu ve hatta bu bakımdan ünlü bir yer olduğundan bahseder. Çünkü buharlı gemiler yolcularını limanda karaya indirememektedir. Diğer taraftan suyun derinliğinin fazla olmaması, gemilerin şehirden 1000 metre kadar uzakta demir atmalarını zorunlu kılmaktadır. Yine karaya ulaşmak isteyen yolcular, bu uzun yolu hamalların sırtlarında kat etmek zorundadırlar. Samsun limanı, sahip olduğu fiziki yetersizliklere rağmen, gelecek vaat etmektedir. Ona göre, liman, her ne kadar iki tane devasa büyüklükteki kum yığını tarafından zarar görmüş olmasına rağmen, bu kum yığınları çamurluk alanı kapattığından yüzlerce metre uzakta demir atmak zorunda kalan gemiler, eğer liman ıslah edilirse, limana yaklaşabilecek ve deniz çamurluk alanı dönüştürmüş olacak ve diğer şehirlerde olduğu gibi Samsun çok uzun bir sahile sahip olabilecektir (Hommaire, 1854:357). Aslında 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden diğer Batılı seyyahlar da benzer şekilde, Samsun limanının şehrin artan ticari önemine paralel olarak, fiziksel ihtiyaçları karşılamadığını belirtirler (Mordtman, 1925:81; Moltke, 1969:142-143; Lennep, 1870:40). Ayrıca liman, sığılı bir yana, kuzey batıdan esen rüzgârlara da açıktır. Limanın bu özelliği şehrin ticari öneminden bahseden yabancıların özellikle üzerinde durduğu bir konudur. Örneğin, fırtınalı havalarda Samsun'a gelen gemiler Sinop ve Vona (Perşembe) limanlarına sığınmak zorunda kalıyorlardı (Yılmaz, 2014:60). Bu nedenle, 1840'ların sonunda liman inşası için Mühendishane-i Berri Hümayun'dan Ahmed Efendi Samsun'a gönderilmiştir. Ahmet Efendi yaptığı keşif sonucu hazırladığı harita ve defteri, Nafia Nezareti'ne göndermiştir. Nezaret kârgir veya ahşap iskeleden hangisinin yapılacağını görüşülmesi ve ödenek ayrılması konularını müzakere etmiş, ancak bu girişimden herhangi bir sonuç alınamamıştır. 1838 yılında İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Antlaşması sonrasında Osmanlı mallarının ihraç edileceği iskeleler arasında Samsun'un da adı yer almaktaydı. Bu, Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen ürünlerin, artık eskisinden daha fazla miktarda Samsun'da gemilere yükleneceği anlamına gelmekteydi (Diğiroğlu, 2011:53; Kütükoğlu, 2013:165). Bu girişimler 19. yüzyılının ikinci yarısında da devam etmiş, ancak yine ihtiyaçlara cevap verebilecek bir liman inşa etme yönünde herhangi bir somut adım atılamamıştır. Yapılan her keşifte Karadeniz'in dalgalarına karşı koyabilecek, sandallarla birlikte küçüklü büyüklü gemileri fırtınadan koruyacak daha büyük bir liman yapılması gerektiği vurgulanmasına rağmen, bu keşif ve projeler hayata geçirilememiştir. Kentin gereksinim duyduğu bu liman, ancak modern dönemde 1960'lı yılların başında inşa edilebilmiştir. Fakat limanın uzun yıllar yapılamaması, şehirden yapılan transit ticaretin İstanbul ve İskenderun limanlarına kaymasına sebep olmuştur (Baytal, 2013:385-402; Serbestoğlu, 2015:115).

Fransız seyyah, kentin sosyal yaşamı hakkında da bilgiler verir. Bu bağlamda, Hommaire ilk olarak çevresindeki bataklıklardan ötürü, kentin sıtma hastalığının sıkça görüldüğü bir yer olduğunu ve bu hastalığın ciddi sayıda ölümlere yol açtığından söz eder. Hatta şehirde bu hastalığı atlatmayı başarmış birkaç insan gördüğünü belirtir (Hommaire, 1854:356). Gerçekten de Samsun sıtması ile ünlü bir yerdir. Toprağın bataklık olması sıtmanın hızlı bir

şekilde yayılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, Hommaire'in de belirttiği gibi, sıtmadan kaynaklı ölüm olayları oldukça yüksekti (İpek, 2006:44). Fener Burnu ve Mert Irmağı ağız yakınındaki bataklıklar kentte belli periyotlarda sıtma hastalığına sebebiyet vermektedir (İpek, 1999:32). Akabinde seyyah, Samsun kentinin nüfusuna ilişkin bazı veriler sunar. O, şehri gezerken saydığı kadarıyla, Samsun'da Türklere ait 100 hane ve Ermenilere ait de 20 kadar hane bulunduğu bilgisini verir. Ancak Rumların nüfusu ile ilgili herhangi bir sayısal veri sunmaz ve sadece onların şehre belli bir uzaklıkta olan Kadıköy'de ikamet ettiklerini söylemekle yetinir (Hommaire, 1854:359). Fakat Hommaire'in Samsun'un nüfusuna dair verdiği sayısal verinin, diğer kaynaklardaki verilerle örtüşmediğini belirtmek gerekir. Zira 19. yüzyılda şehrin nüfusu diğer dönemlere nazaran artış eğilimi içine girmiştir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kenti ziyaret eden, Kinneir, şehrin küçük olduğundan ve 2000'den fazla olmayan bir nüfusa sahip olduğunu söyler (Kinneir, 1818:304). Kinneir gibi 19. yüzyılın başlarında bölgeye gelen Fransız diplomat Tancoigne ise, Samsun'un nüfusunun en fazla 4000 yahut 5000 kadar olduğunu ve bu nüfusun küçük bir kısmının Rum ve Ermenilerden oluştuğu bilgisini aktarır (Tancoigne 1820:342). Amasya üzerinden 1835-1837 yılları arasında Anadolu'yu ziyaret Ainsworth ise, Rumların ikamet ettiği büyük bir köy olan Kadıköy'le birlikte kentin nüfusunun 7500-8000 kişiden oluştuğu bilgisini verir (Ainsworth, 1842:31). 1830'lu yıllarda Samsun şehrinin nüfusu için verilen sayısal veriler 3000 ila 40000 arasında değişiklik göstermektedir (Quatert, 2004:905). 1834 tarihli nüfus defterine göre ise, Samsun, Haçerli, Pazar, Saidbey, Camiikebir, Hacıhatun, Meğde, ve İçkale adında farklı büyüklüklerde olan yedi mahalleden oluşmaktaydı. Seyyahın kenti ziyaret etmesinden iki yıl önce, yani 1845 yılında şehrin nüfusu yaklaşık olarak 2600 kadardı. Ancak İpek, bu sayıya muhassıl, ailesi ve kapı kulunu da eklemek gerektiğini belirtir. Muhassılın kapı halkı 30'u yaşlı ve 26'sı yetişkin olmak üzere toplam 56 kişidir (İpek, 2012:172). Ayrıca İpek tarafından 1845 yılına dair kentin nüfusunu gösteren tabloda, Samsun'un hane sayısı da 526 olarak verilmektedir. Dolayısıyla, Hommaire'in 1847 yılı için kentin nüfusuna dair verdiği sayısal tahminin doğru olmadığı görülmektedir. Anlaşılan o ki; seyyah, kenti gezdiği esnada kabaca gördüğü bazı evleri saymış ve buna dayanarak kentin nüfusuna dair bir tahmin yapmaya çalışmıştır. Ayrıca İpek, 1830-1845 tarihli nüfus defterindeki verilerden yola çıkarak, Samsun'da Ermeni bir nüfusun olmadığını, ancak deftere kayıtlı olan Ermeni ve Rumların ticaret amaçlı kente gelenler olduğunun altını çizer. Yine Hommaire'in de belirttiği gibi, bu tarihlerde bazı Batılı seyyah ve araştırmacıların varoş olarak nitelendirdikleri, resmi kayıtlarda ise köy statüsünde olan Kadıköy'de ise Hıristiyanlar yaşamaktaydı (İpek, 2012:172).

Hommaire ayrıca kentte bulunan bazı yabancı konsolosluklardan da bahseder. Bu bağlamda, seyyah, Samsun'da biri İngiliz diğeri de Avusturyalı olmak üzere iki konsolosun ikamet ettiğini, Avusturya konsolosunun tepede göz kamaştırıcı muhteşem bir evde oturduğunu, İngiliz konsolosunun evinin ise düzlük bir alanda ve gösterişten uzak ve oldukça sade bir yapı olduğunu belirtir (Hommaire, 1854:358). Gerçekten de İngilizler 1830'lu yıllarda Samsun'un ticari bakımdan gösterdiği gelişmeyi yakından takip etmişler ve buraya bir konsolosluk açma yönünde bazı adımlar atmışlardır. Ancak atılan bu adımlar hayata geçirilememiştir. Zira Fransız konsolosluk raporlarına göre, İngiliz konsolosluğun kentte açılma tarihi 1841'dir. Fransız konsolosu Outrey elçiliğe yazdığı bir raporda, İngilizlerin Stevens'ı 7000 frank maaşla ve ticaret yapma yetkisiyle Samsun'a konsolos yardımcısı (Vice consulat) olarak tayin ettiklerini belirtmektedir. Outrey'nin yazışmalarının da gösterdiği gibi, Fransızlar, 1830'lardan itibaren tüccar-konsolos olarak görev yaparak hem ekonomik hem de siyasi etki alanlarını genişletmeye çalışan İngilizlerin, konsolosluk ağını yakından takip etmekteydi. Dolayısıyla, Hommaire'in de belirttiği gibi, onun Samsun'da bulunduğu 1847 yılında, altı yıldır kentte ikamet eden bir İngiliz konsolosu bulunmaktadır ve atanmış bu konsoloslar, ticaret yapma yetkisi olan tüccarlardır. Bunlardan Francis Stevens 1841'de Trabzon'a konsolos yardımcısı olarak atanmış, kardeşi Richard White ise aynı görevle Samsun'a gönderilmiştir. Richard White bu görevini Tebriz'e konsolos tayin edildiği 1846 yılına kadar sürdürmüştür. White'in yerine ise mart ayında Batum'da görevli ve yine tüccar olan konsolos yardımcısı Frederick Guarracino getirilmiş ve bir yıl sonra İsveç ve Norveç devletleri tarafından da Samsun konsolos vekili olarak görevlendirilmiştir. Yılmaz, 1851 yılı itibarı ile şehirde Avusturya konsolosluğunun varlığından söz edebileceğini söyler. Ancak Karadeniz'deki deniz taşımacılığında büyük bir payı bulunan Avusturya'nın Lloyd şirketinin Samsun'a düzenli olarak uğraması ve Samsun'da Avusturyalı tüccarların olmasından dolayı, şehirde daha önce hem bu şirketin acenteliğini yapacak hem de bu tüccarları himaye edecek bir Avusturya temsilciliği için bazı girişimlerde bulunulduğunu belirtir (Yılmaz, 2014:65). Fransızların Samsun'da ticari ve ekonomik çıkarlarını gözeterek bir konsolosluk kurmaları ise ancak 1863 yılında gerçekleşmiştir. Fransız konsolosluğunun (Konsolosluk Acentesi/Agence Consulaire) kurulduğu 1863 yılına kadar, Fransa'nın ticari ve ekonomik vb. gibi işleri buradaki İngiliz konsoloslar tarafından yürütüldü. Bu bağlamda, Samsun'a konsolos

yardımcısı olarak tayin edilecek görevli için, Trabzon'daki Fransız konsolosu Schefer elçiliğe iki isim önerdi. Bunlar 1862 yılından itibaren Messageries Maritimes Şirketinin acenteliğini yürüten N. Doulet ve Samsun'da yerleşik bir tüccar olan Arnaud'du. Bu iki isim arasından Doulet'nin konsolosluk görevlisi olarak atanmasına karar verildi. (Yılmaz, 2015:1043).

Fransız hükümeti tarafından görevlendirilerek Osmanlı topraklarını ziyaret eden Hommaire'in, kentin ekonomik yaşamına da yakın bir ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Zira seyyah yapıtında, hem 1839 yılına ait olmak üzere iki Avusturya buharlı gemisiyle Samsun'dan gerçekleştirilen ihracata konu olan ürünlerin cins ve miktarlarına, hem de 1846 yılında aralarında Türk buharlı gemilerinin de yer aldığı yabancı gemilerin sayısına ve bu gemiler vasıtası ile Samsun limanından gerçekleşen ithalat ve ihracatın ne kadar İngiliz Sterline'ne denk düştüğüne dair bazı sayısal veriler aktarır. Her ne kadar kaynağını belirtmese de Hommaire'in bu verileri, kentte bulunduğu esnada görüşme yaptığı diplomatlardan almış olma olasılığı yüksektir. Zira Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyah ve araştırmacıların ekseriyetinin geldikleri andan itibaren kendilerine her konuda yardım eden ya kendi ülkelerinin konsolosları yahut Hommaire örneğinde olduğu gibi, diğer ülkelerin konsolosları ile iletişime geçtikleri görülmektedir (Kuş, 2016:177-183).

Tablo 1: 1839 yılında Samsun'dan iki Avusturya buharlı gemisiyle gerçekleştirilen ihracat

Tütün	5,040 koli
Kayseri pastırması	1,028 koli
Sarı mısır	1,276 koli
Zamk	240 koli
Çiriş otu kökü	656 koli
Mazı	247 koli
Buğday	448 koli
Balmumu	434 koli
İşlenmiş bakır	235 koli
Manda derisi	134 koli
Kürk	16 koli
Keçi yünü	40 koli
Koyunyünü	172 koli
İri nohut	37 koli
Fasulye	34 koli
Sülük	125 koli
Keten tohumu	98 koli
Diyarbakır ve Halep'ten gelen dokumalar	230 koli
Pamuk	14 koli
Her bir koli 60 okka (1.283 kg.)	Toplam:10,950 koli

1838 yılında imzalanan Balta Limanı sözleşmesi ile zirai ürünler üzerindeki tekel kalkınca, Canik bölgesi Avrupa pazarlarına açılmaya başladı (İpek, 2012:216). Dolayısıyla Tablo 1'de Hommaire'in Avusturya'ya ait buharlı gemiler ile Samsun'dan yapılan ihracat ürünlerinin neler olduğuna ve miktarlarına dair verdiği bilgi, bunu belgeler niteliktedir. Tablo 1 incelendiğinde, dışarıya en fazla ihraç edilen ürünün tütün olduğu görülmektedir. Zira daha önce de üzerinde durulduğu gibi, tütün bölgede yaşanan ekonomik ve sosyal hareketliliğin önemli faktörlerden biridir. Daha 19. yüzyılın başlarında Samsun ve çevresinde iyi kalitede tütün yetiştirilebileceğinin anlaşılması üzerine, bölgede tütün ekimi ve ticareti hızlı bir şekilde gelişme göstermiş ve bu durum, kente yakın yerlerden çok sayıda insanın göç etmesine neden olmuştur. Ayrıca Samsun'da tütün işleme kuruluşları, bankalar, ticaret ve sigorta şirketleri de faaliyete geçmiş ve bunlar Samsun limanındaki gemi trafiğinin de artmasına sebebiyet vermiştir (İpek, 2012:215-216). Bölgede yetiştirilen tütünün önemli bir kısmı, Samsun'da tütün fabrikası kuruluncaya kadar hem yurt içine hem de yurt dışına ihraç edilmiştir. Samsun limanından ihraç edilen tütünün büyük bir kısmı, başta

Mısır, Fransa ve Avusturya olmak üzere yurt dışındaki ülkelere gönderilmekteydi (Yolalıcı, 1998:89-90). Ayrıca Canik topraklarının yaklaşık olarak 1/3'ü ekili durumdaydı. Ekili toprakların en fazla olduğu yer ise Çarşamba idi. Sancak genelinde en çok yetiştirilen ürünler, yukarıdaki tablodan da görülebileceği gibi, hububat ürünleri idi. En çok yetiştirilen hububat ürünleri arasında ise buğday, arpa, mısır, pirinç ve fasulye yer almaktaydı. Buna ek olarak, 19. yüzyılda Canik sancağında yetiştirilen başlıca ürünler arasında buğday, arpa, yulaf, mısır, pirinç, keten, kenevir, tütün, zeytin, üzüm ve her türlü sebze ve meyve yer almaktadır (Yolalıcı, 1998:79). Dolayısıyla, tablo incelendiğinde tütünden sonra, en fazla dışarı gönderilen ürünün de Canik'te yaygın olarak ekimi yapılan mısır olduğu görülmektedir.

Tablo 1'de yer alan Kayseri pastırmasının ise mısırdan sonra dışarıya en fazla ihraç edilen ürün olduğu dikkat çekmektedir. 19. yüzyılda buharlı gemilerin Samsun'a da uğramaya başlaması ve buharlı gemi taşımacılığının kara yolu taşımacılığına nazaran daha güvenli olması gibi faktörler, Samsun ve çevresinden kara yoluyla gerçekleşen taşımacılığın gerilemesine yol açmıştır. Bu gelişme, Samsun limanına ve şehrine olumlu katkı sağlamıştır. Bu nedenle, 1840'lı yıllarda Samsun, art alanında yer alan bölgeler için ekonomik açıdan büyük önem taşımaktaydı. Zira bu yıllarda tütün Bafra'dan, içiriş, kitre ve mazı Malatya'dan, koyun ve keçi yünü Sivas'tan, pastırma ve sığır derisi Kayseri'den, ipek ve bezelye Amasya'dan, şap Karahisar'dan, keten tohumu Canik sancağından, üvez, kökboyası ve bakır ise Tokat'tan Samsun'a gelerek yurt dışına ihraç edilmekteydi. (Çağlayan, 2006:287-295).

Hommaire ayrıca en önemli ithalat ürünlerinin demir, pamuklu ürünler, pamuk ipliği ile bazı yiyecek ürünleri olduğunu ve bu ürünlerin Samsun üzerinden çevre şehirlere gönderildiği bilgisini verir. Samsun'da tahıl ve mısır ihracatında da büyük bir artış olmuştur. Örneğin, İngiliz konsoloslu limandan yaklaşık olarak on iki gemi tahıl ve mısır yükletmiştir. 1847 yılında Samsun ile Batum arasındaki sahil şeridinden yapılan genel ihracat miktarının da arttığı anlaşılmaktadır. Anılan yıl için bu rakam 600,000 kilodur. Tütüne gelince, tütün gerçekten bölge ticaretinin önemli bir parçasıdır. Bölgede tütün yetiştiriciliğine en uygun araziler, eğimli olan kuzeye ve doğuya doğru bakan tepelerdir. Zira buralardaki tepelerde toprak daha hafif ve daha az kumludur ve tütünün kuruması gölgede olmaktadır. Tütün yaprakları iki ya da üç ay boyunca iplerde asılı kalmakta ve böylece hava yaprağın her tarafına nüfuz etmektedir. Yaprakların kırılmaması ve yumuşak kalması için, paketleme işleme her zaman nemli havada yapılır. 1846 yılında Samsun ve çevresinden 30 bin koli kadar tütün ihracatı gerçekleşmiştir. Hommaire, bölgede fiyatları 2 kuruş ile 7 kuruş arasında değişen üç farklı kalitede tütün olduğunu ve düşük kalite tütünlerin genellikle ülke içerisinde tüketildiğini ya da Ermenistan'a gönderildiğini aktarır. En iyi tütünün ise altı okkasının 26 kuruşa satıldığını belirtir. Seyyah ayrıca Fransız hükümetinin, Samsun'dan yetişen üç farklı tütünden ithalat yaptığını ve ilkinde Fransız hükümetinin her biri 60 okkadan sekiz balya tütün aldığı; ikincisinde 40 balya ve 1847 yılında da bu miktarın 640 balyaya yükseldiğinin altını çizer. Hommaire, Fransız hükümeti tarafından satın alınan tütünün 6 okkasına da 19-26 kuruş ödendiği bilgisini verir (Hommaire, 1854: 362). Seyyahın Ermenistan olarak adlandırdığı yerde bu yıllarda müstakil bir Ermenistan devleti yoktur. Zira 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay ve 1829 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Edirne antlaşmalarından sonra, Güney Kafkasya'ya özellikle Erivan, Nahçıvan, Karabağ bölgesine Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Doğu Anadolu vilayetlerinden ve İran'ın kuzey bölgelerinden Ermeniler göç ettirilmiştir (Çapraz, 2012: 261). Ayrıca 19. Yüzyılda bölgeyi ziyaret eden seyyah ve araştırmacıların "Turcomania" olarak bilinen Doğu Anadolu bölgesinden, Hommaire örneğinde olduğu gibi, bölgede yaşayan Ermeni nüfusunu batı kamuoyunda abartılı olarak göstermek amaçlı "Armenia" olarak söz edildiği dikkat çekmektedir. Aslında "yukarı memleket", yahut "yukarı iller anlamındaki "Armenia" tabiri Müslüman coğrafyacıları tarafından Ermen/Ermeniye şeklinde kullanılmıştır. Bu bölge Van Gölü'nün kuzeyi ve zaman zaman da daha geniş coğrafi bölgeleri içine alır. Dolayısıyla. "Armenya", "Armenia" coğrafi bir isimdir ve Ermeni milleti ile herhangi bir ilişkisi yoktur (Baykara, 1988: 23-24).

O, 1846 yılında İngiliz gemilerinin Samsun'dan yaptığı ithalat ve ihracat rakamlarına ilişkin de birtakım veriler sunar; anılan yıl için İngiliz gemileri tarafından Samsun'dan yapılan ithalatın 5.121 koli olduğunu ve bunun 82,406 Sterline, ihracat miktarının ise 17.676 koli olduğunu ve bunun da 82,393 Sterline karşılık geldiğini söyler.

Hommaire Samsun limanına ticaret amaçlı gelen ülkelerin gemi sayısına ve bu gemiler aracılığıyla yapılan ithalat ve ihracat rakamlarına ilişkin şu bilgileri verir:

Tablo 2: Genel durum

Milletler	Gemi sayısı	İthalat	İhracat
İngiliz	49	82,406 Sterlin	82,393 Sterlin
Türk	86	37,421 Sterlin	54,530 Sterlin
Avusturyalı	52	47,510 Sterlin	36,188 Sterlin
Rus	6	7,200 Sterlin	--
Sardinyalı	1	250 Sterlin	--
Yunan	3	6,500 Sterlin	--
	Toplam:	181,287 Sterlin	173,111 Sterlin

Tablo 2 incelendiğinde, Samsun limanına gelen gemiler arasında ilk sırada Türk gemilerinin olduğu dikkat çekmektedir. Türk gemilerini sırasıyla Avusturya, İngiliz, Rus, Yunan, Sardinya gemileri takip etmektedir. Diğer ülkelerin gemi sayısı ile karşılaştırıldığında, Samsun limanına gelen Rus gemilerinin sayısının oldukça az olduğu ve Rusya'ya ait olan gemilerin kentin limanından sadece ithalat yaptıkları ancak ihracat yapmadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Rusya'nın 18. yüzyılın sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile diğer Batılı devletler karşısında elde ettiği kimi ekonomik imtiyazlar ile (Bostan, 1995:358) özellikle 19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin aleyhine olacak şekilde bölgede sahip olduğu siyasi ve askeri nüfuz göz önünde tutulduğunda, bunu en azından Samsun limanı özelinde, ekonomik alanda gerçekleştirmediği ve bu anlamda İngiltere ve Avusturya gibi Batılı devletlerin oldukça gerisinde kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Samsun'da konsolos yardımcısı olarak görev yapan, Stevens tarafından yazılan 1842 yılına ait bir raporda, Avusturyalıların hem ithalat hem de ihracat rakamları bakımından ilk sırada yer aldığı belirtilmektedir. Stevens'a göre, bunun en önemli nedeni, Samsun limanına Avusturya'ya ait gemilerin düzenli gemi seferleri yapması ile Karadeniz ticaretinde uzmanlaşmış bir gemi şirketlerinin olmasıdır. Osmanlı limanlarında en etkili olan vapur kumpanyası Avusturya Lloyd şirketi idi. Bu şirket, Karadeniz ve Akdeniz hattının yanında Tuna yolu ile İstanbul'a kadar uzattığı seferleriyle hızla büyümüş ve büyük bir ticaret filosu kurmuştu. Şirket gerek Trabzon-Tuna gerekse İstanbul-Trabzon arasındaki güzergâhta en önemli vapur şirketi haline gelmişti. Buna bağlı olarak, Samsun, hem sahip olduğu ticari ve ekonomik potansiyel hem de bu hat üzerinde bir ara liman ve istasyon işlevi görmesi bakımında önemli bir işleve sahipti. Örneğin, 1841 yılında Samsun limanına uğrayan 97 gemiden 59'u Osmanlı, 34'ü Avusturya ve 3'ü Rus bandıralı idi (Ekinci, 2007:116). Avusturyalıları takip edenler ise, Türklerdir. Zira Lloyd şirketinin yanı sıra, 1840'lı yıllarda Karadeniz hattında Osmanlı bayrağı taşıyan iki gemi daha seferler yapmaktaydı. Osmanlı bandıralı vapurlar ücretlerde uyguladıkları indirimle bağlı olarak Avusturya vapurlarına ciddi bir rakip olmayı başarmışlardı (Baskıcı, 2005:69). Yine Osmanlı resmi ve özel kuruluşları da devreye girerek, yabancı bandıralı gemiler yanında, Osmanlı bandırası ile sefer yapan resmi veya özel şirketlere ait olan gemiler de birlikte faaliyet göstermişlerdir (Kütükoğlu, 1995:166).

Hommaire'e paralel olarak, Stevens da Rusların Samsun kentine karşı göstermiş oldukları ilgisizliğin şaşırtıcı olduğunu, ancak büyük bir olasılıkla, bu durumun onların ihtiyaçlarının önemli bir kısmını Karadeniz'deki diğer limanlar aracılığı ile karşılamaları ile ilişkili olabileceğini ileri sürer (Köse, 2013: 105).

Çarşamba

Hommaire 12 Ağustos Perşembe günü saat 05: 55'te Samsun'dan ayrılarak Çarşamba'ya doğru yola çıkar. Seyyah ilk olarak burnun diğer tarafına geçmek için çakıl taşlarının olduğu bir yolu takip ederek bir tepeye çıktıklarını söyler. Ardından hızlıca İris (Yeşilirmak) deltasının iç kısımlarına girdiklerini ve bu deltasının, tütün, mısır tarlalarının olduğu güzel ovalar ile yeşillikli ormanlara sahip bir yer olduğunu yazar. Devam eden satırlarda, Çarşamba'nın fiziki yapısına dair bazı bilgiler aktarır. Bu bağlamda, Çarşamba'nın Yeşilirmak'ın sol kıyısında çok hoş ve toprakları işlenmiş bir ovanın içerisine doğru uzandığını ve ağaçların arasında dağınık bir şekilde bulunan evlerin, insan üzerinde huzurlu bir izlenim yarattığına vurgu yapar. Daha sonra kasabada bulunan Türklerin ikamet ettiği sokakların, Rumların ve Ermenilerin yaşadıkları sokaklarla bir köprü vasıtasıyla iletişim kurduklarını belirtir (Hommaire, 1854:363). 19. yüzyılın başlarında, sahil şeridini takip ederek, Çarşamba'ya gelen Kinneir, Çarşamba'nın yeşillikler içinde bir yer olduğunu ve ancak kasabaya girdiklerinde bir yerleşim birimine geldiklerini fark ettiklerinin altını çizer. Hommaire gibi, Çarşamba'nın yeşillikler içinde Yeşilirmak'ın kıyısında kurulmuş

olduğunu ve bu ırmağın batı tarafında Rumların, doğu tarafında ise Türklerin ikamet ettiğini belirtir. Ayrıca Yeşilirmak'ın kuzey istikametinde aktığını ve yaklaşık olarak 10 mil ötede bir körfeze karıştığı bilgisini verir. Kinneir ayrıca Çarşamba'yı bir şehir görüntüsü çizmekten uzak bir yer olarak betimler (Kinneir, 1818:310; Kuş, 2016:234-236). 1817-1819 yılları arasında Karadeniz kıyılarını dolaşan Bijişkyan, Çarşamba'nın Yeşilirmak'ın kıyısından dört saatlik mesafede içeride kurulu olduğunu söyler (Bijişkyan, 1998:72-73). Ayrıca bu nehrin ağzının bir liman gibi geniş olmasına rağmen oldukça sığ olduğunu belirtir.

Seyyah daha sonra bölgenin idari yapısına yönelik bilgiler sunar. Ona göre, Canik olarak adlandırılan sancak, Trabzon eyaletine bağlıdır ve uzun yıllar ayan ailesine mensup kişiler tarafından yönetilmiştir. Bu ayanlar, Avrupa'daki baronların sahip olduğu feodal haklara sahiptirler ve Asya'nın bu bölgesinde, inanılmaz bir bağımsızlığa sahiplerdir. Birbirleri ile anlaşmazlığa düştüklerinde de aralarında kanlı çatışmalar meydana gelmektedir. Haznedaroğlu ailesinden olan Süleyman Paşa, Canik sancağının idaresini ele geçirmiş ve Osmanlı Devleti tarafından Trabzon vilayetinin yönetimi kendisine verilmiştir. Süleyman paşanın ölümünden sonra, yerine oğlu Osman Paşa geçmiş ve bu babadan oğula geçen yönetim şekli, 1840'lı yıllara kadar devam etmiştir. Fakat bu tarihten sonra, devlet bu ailenin sahip olduğu nüfuz ve güçten rahatsızlık duyarak, Haznedaroğlu ailesinden olan Paşayı görevinden azletmiş ve yerine Hacı Ahmet paşayı göreve getirmiştir. Böylece Ahmet Paşa da Haznedarlara ait devasa zenginliği kendi elinde toplamaya başlar ve sancağın yarısı onun olur (Hommaire, 1854:363). Hommaire'in de 19. yüzyılda bölgeye gelen diğer seyyah ve araştırmacılar gibi, bölgenin idari yaşamı üzerinde etkili olan bu yapıya karşı ilgisiz kalmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı topraklarına gelen bazı seyyah ve araştırmacılar genellikle bu ayan unsurlarını Avrupa'daki feodal sistem ile mukayese etmekte ve onları derebeyi olarak adlandırmaktadır (Kuş, 2018:121). Fakat onların, Osmanlı Devleti'nin kendine özgü koşulları içinde ortaya çıkan bu yapıyı derinlemesine analiz etmeden yüzeysel bilgiler aktardıkları belirtilmelidir. Zira seyyahın da belirttiği gibi, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında merkezi otoritenin zayıflamasından dolayı iç ayaklanmalar ortaya çıkmış ve güçlü hanedan aileleri arasında bölgeyi ele geçirme mücadelesi başlamıştır. Bölgedeki merkezi otorite ancak II. Mahmud döneminin ortalarına doğru tesis edilebilmiştir (İpek, 2012:214). Seyyahın sözünü ettiği, bölgenin ünlü ayan ailesi Haznedaroğullarına mensup Süleyman Ağa'ya diğer ayan unsurlarına karşı devletin yanında yer aldığı için, 1808 yılında Canik muhasıllığı görevi verilmiş ve o bu görevi vefat ettiği 1818 yılına kadar sürdürmüştür. Onun ölümünden sonra, Haznedaradeler, geçici bir süre Canik sancağının yönetiminden uzaklaşmışlar ve daha sonraki yıllarda oğulları Osman ve Abdullah Beyler, paşa unvanıyla bölge yönetimini tekrar ellerine geçirmişlerdir. 1826 yılında ailenin Karadeniz bölgesinin idaresini tekrar ele geçirdiği ve bu bağlamda Osman Bey'in hem Canik muhasıllığı hem de Trabzon valiliği görevini birlikte yürüttüğü görülmektedir. Onun 1841 yılında ölmesinin ardından, kardeşi Abdullah Bey Trabzon valiliği görevine getirilmiş ve aynı zamanda Canik muhasıllığı görevini de uhdesine almıştır. Ancak Tanzimat'la birlikte idari teşkilatta yapılan reformlar nedeniyle, Abdullah Paşa Şubat 1846'da valilik ve muhasıllık görevlerinden alınmıştır (Karagöz, 2012:146-150; Köse, 2014:24-25; Saydam, 2005:292-295; Bay, 2008:67-85; Karagöz, 2009:12-23). Yirmi yılı aşkın bir süre görev yapan ve Doğu Karadeniz bölgesinde hem toplumsal tabanda hem de yerel hanedanlar üzerinde etkili bir otoriteye sahip olan Hazinedarzâdelerin valilikleri sırasında Babıâli, Tanzimat'ın uygulanmasına yönelik bazı çalışmalar yapmış, fakat Osman Paşa ile Abdullah Paşa'nın yeni uygulamalara taraftar olmamaları başarı elde edilmesini engellemiştir. Aslında Abdullah Paşa'nın azledilmesi, Tanzimat'ın Trabzon'da tatbik edilmesi için merkezî hükümete bir fırsat vermiş oldu (Saydam, 2005:295). Nitekim Hommaire'in bölgeyi ziyaret ettiği esnada Canik'in yönetiminde, artık Haznedaradeler bulunmamaktadır. Abdullah Paşa'nın azledilmesinden sonra, Canik sancağı mutasarrıflığına, Hommaier'in de sözünü ettiği gibi, Hacı Ahmet Paşa* getirilmiştir. Hacı Ahmet Paşa, bu görevini Diyarbakır kaymakamlığına tayin edildiği 1848 yılına kadar sürdürmüştür (Karagöz, 2012:150). Dolayısıyla Hommaire'in Hacı Ahmet Paşa özelinde bölgedeki yönetim anlayışına dair verdiği bilgilerin, aslında uzun yıllar bölgenin yönetimini ellerine geçiren siyasi ve ekonomik nüfuz elde eden ve bu nüfuzu kullanarak yeniliklerin hayata geçirilmesini istemeyen ayan ailelerinin bölgedeki etkinliklerini kaybetmelerine bağlı olarak, merkezi hükümet tarafından bu ailelerle herhangi bir ilişkisi olmayan idarecilerin atanması ve bu şekilde Tanzimat reformlarının bölgede hayata geçirilmesinin olumlu yansımalarını göstermesi açısından önemli olduğu söylenebilir.

*Eyice, Hommaire'in gezi notları üzerine yaptığı bir çalışmada Hacı Ahmet Paşa'nın Haznedaroğulları ailesine mensup olduğunu söyler. Ancak kaynaklarda Hacı Ahmet Paşa'nın merkezi hükümet tarafından Canik'e gönderilen ilk mutasarrıf olduğu bilgisi yer almaktadır (1963).

Hommaire ve ekibi, Çarşamba'da kendilerine lezzetli reçeller ile meyvelerden oluşan kahvaltının verildiği oldukça geniş rahat bir evde konaklarlar. Daha sonra seyahati esnasında yanında bulunan ressam Laurens ve bir çevirmenle birlikte akşam Hacı Ahmet Paşa'yı ziyaret ederler. Seyyah bu ziyarete dair izlenimlerine de eserinde yer verir. O, sütunları olan tavanı ve süslemelerle bezenmiş bir salonda hızlı bir şekilde paşaya takdim edildiklerini aktarır. Paşanın sürekli oturduğu dar ve alçak olan ahşaptan yapılmış divanın bulunduğu odanın muhteşem görünümlü bir tırazanla evin kalan diğer bölümlerinden ayrıldığını, fakat onları asıl şaşırtan şeyin, evin mobilyalarının tamamen Avrupalı tarzda olması olduğunu ve sadece sedirlerin, vazoların ve halıların doğu tarzının estetik zevkini yansıttığını belirtir. Bazı eşyalar da bir paşanın evinde bulmayı tasavvur ettikleri eşyalar gibi değildir. Ancak konağın mimari üslubu ve süslemeleri, evin döşenme şeklinin bayağılığını gölgelemektedir. Hommaire bölgenin ünlü Haznedarzade ailesine mensup Abdullah Paşa'nın azledilmesinden sonra, Canik'e atanan ilk mutasarrıf olan Hacı Ahmet Paşa'nın dikkat çekici kimi özelliklerine de gözlem ve incelemelerinde yer verir. Seyyah bu konuda şunları söyler:

Hacı Ahmet Paşa'nın bizi ağırladığı gibi, başka bir yerde iyi bir şekilde misafir edilmek imkânsızdı. Paşa hiç şüphesiz beni birkaç gün daha Çarşamba'da alkoymak istiyordu ve Bay Laurens'in kendisinin portresini çizme isteğini de kibarlıkla kabul ediyordu. Genç olmasına rağmen, titrek ve zayıf sesi onu yaşlı birisi gibi gösteriyordu. Kemeriyle belini saran Polonya tarzı redingotu giyiyordu ve ülkesinin geleneklerine pek itibar etmiyor gibi görünüyordu. Dindar birisi olduğu söyleniyordu ve bu durumu kanıtlayan şey, bizzat farz olan Mekke'ye hac ziyaretini yapmış olmasıydı. Son günlerde kafasındaki tek fikir, halkını korumak, şehrin etrafında atla gezinmek ve halkın taktığı fesin üzerine mavi ipek püskül taktırmaktı. Paşanın çok değerli, genç İtalyan doktoru, bu saçma emri iptal ettirdi ve aslında paşanın bütün eylemleri iyi niyetli ve insanca idi. Sonuç olarak, bu, şimdi kendisinin de güldüğü önemsiz bir zafiyetti. Paşanın karısı, güçlü, çirkin, iri cüsseli bir görünüme sahipti. Bütün zamanını ayaklarını temizletmek, sigara içmek, yemek ve uyumakla geçirmekteydi (Hommaire, 1854:365).

Seyyah Çarşamba'nın nüfusuna dair de kısa bilgiler verir. Ona göre, burada Türklere ait 1200 hane, Ermenilere ait 200 hane ve Rumlara ait de 100 hane vardır (Hommaire, 1854, s. 363). 19. yüzyılın ilk çeyreği için, Kinneir, Çarşamba'da Türklerin 500 hane, Rumların ve Ermenilerin ise 50 hane kadar olduklarını söyler. Klasik hesaplama yöntemine göre, her hanenin beş kişiden oluştuğu varsayılırsa, kabaca Türklerin nüfusunun 2500, Rumların ve Ermenilerin de 250 kişi olduğu söylenebilir. Seyyahın verdiği bilgilerden yola çıkarak, Çarşamba'nın 19. yüzyılın başında Samsun'da olduğu gibi yoğun bir nüfusa sahip olmadığı görülmektedir. Ayrıca seyyahın verdiği bilgilerden, Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfusun beş katı olduğu dikkat çekmektedir (Kuş, 2016: 236). Dolayısıyla hem Kinneir'in hem de Hommaire'in kasabanın nüfusuna dair verdiği sayısal tahminlerden, 19. yüzyılda Çarşamba'nın nüfusunun artış gösterdiğini belirtmek gerekir. Bu nedensiz değildir. Nitekim Canik'in özellikle 19. yüzyılda tüm dünyada meydana gelen gelişmelere koşturarak siyasi, askeri, stratejik ve ekonomik bakımdan önem kazanması, Çarşamba'nın da bir pazar yerinden yerleşim birimi olmaya doğru şekillendiği görülmektedir. 18. yüzyılda Arim kazası veya Erim olarak adlandırılan yer, artık resmi yazılarda "Çeharşanba kasabası" olarak geçmektedir. Böylece 18. yüzyılda bir kasaba olarak ortaya çıkan Çarşamba yavaş yavaş büyümeye başlayacaktır. Kasabanın büyüme eğilimi içine girmesi ve zamanla bağlı olduğu Canik sancağının önemli kazalarından biri olmasında, bölgenin sahip olduğu verimli topraklar ile buralardan elde edilen ürünlerin alınıp satıldığı pazar yeri olmasının önemli bir rolü olmuştur (Köse, 2014:17).

SONUÇ

Fransız coğrafyacı ve mühendis olan Hommaire, biri 1835 yılında diğeri ise 1846-1847 yılında olmak üzere iki kez Osmanlı topraklarına gelir. Seyyah, 1846-1847 yılında yaptığı ikinci seyahatini, Fransız hükümetinin kendisini Karadeniz'in güney kıyılarında bazı tetkik ve incelemeler yapması için görevlendirmesi ile gerçekleştirmiş ve bu seyahati sırasında güzergâhı üzerinde bulunan Alaçam, Bafra, Samsun ve Çarşamba'da da bulunmuştur. Onun bölgeye dair verdiği bilgiler değerlendirildiğinde, seyyahın coğrafyacı ve mühendis olması nedeniyle, genel olarak dikkatini bölgenin fiziki yapısı üzerinde yoğunlaştırmakla birlikte idari ve sosyal dokusuna ilişkin de bilgiler vermektedir. Ancak onun, Samsun'un nüfusuna dair verdiği sayısal tahmin, kentin o dönemki nüfusu ile örtüşmemektedir. Fakat bölgenin etrafındaki bataklıklar nedeni ile sıtma hastalığı ile ünlü olduğunu söylemesi ve bu hastalığın pek çok ölüme sebebiyet verdiği şeklinde aktardığı bilgiler nesnelidir.

Gezgin ayrıca Fransız hükümeti adına bölgeye gelmiş olduğu için, kendi ülkesinin ticari ve ekonomik çıkarlarını gözetmek adına Samsun'un ticari ve ekonomik yaşamı üzerine de yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Onun özellikle 1839 yılında Avusturya buharlı gemileri ile Samsun'dan ihraç edilen tarım ürünleri ve bunların miktarına dair verdiği bilgiler, bu ülkenin bölgede ticari ve ekonomik bakımdan oldukça etkin olduğuna işaret ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu veriler, 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşmasının hemen akabinde Samsun limanının artan ticari potansiyelini ve önemini de ortaya koyması açısından da değerlidir. Hommaire'in Samsun'un artan ticari ve ekonomik canlılığına bağlı olarak, kentte hangi konsoloslukların bulunduğu dair de bilgiler verir. Ancak onun kentte bir Avusturya konsolosunun bulunduğu yönünde verdiği bilgi, bazı çalışmalarda, Avusturya'nın bu yönde teşebbüsleri olmasına rağmen, ancak 1851 yılında kentte bir konsolosluk kurabildiğini göstermektedir. Buna ek olarak, seyyahın, İngilizlerin yaptıkları ithalat ve ihracat rakamlarına dair verdiği sayısal verilerin de İngiltere'nin bölgedeki ticari etkinliklerine ışık tuttuğu söylenebilir. Yine Hommaire'in 1846 yılında Samsun limanına gelen ülkelerin gemi sayısı, bu gemilerin yaptıkları ithalat ve ihracatın Sterlin olarak miktarlarını gösteren tabloda, Türk bandıralı gemi sayısının, diğer yabancı bandıralı gemi sayısından fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu sayısal veri, Osmanlı bandıralı gemilerin bölgedeki ticari potansiyeline duyarsız kalmadıklarına işaret ettiği söylenebilir. Tabloda dikkat çeken bir başka nokta ise, siyasi ve askeri bir güç olarak bölgeden kendini güçlü olarak hissettiren Rusya'nın gemi sayısının oldukça düşük olduğudur.

Seyyah ayrıca herhangi bir hanedan ailesi ile ilişkisi olmayan ve Canik'e merkezden atanan ilk mutasarrıf olan Hacı Ahmet Paşa üzerinden Tanzimat sonrası bölgedeki yönetim anlayışındaki değişimleri anlamamıza yardımcı olacak önemli bilgiler de aktarır. Zira seyyahın aktardığı bilgilerden, Abdullah Paşa'nın 1846 yılında azledilmesinden sonra, yeniliklerin karşısında merkezi hükümete direnç gösteren ayan ailelerin idareden el çektilerleriyle, bölgedeki yönetim anlayışında olumlu değişimler gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Zira seyyah Bafra'ya geldiği andan itibaren, bölgedeki adil yönetim anlayışından ve Hacı Ahmet Paşa sayesinde yapılan yollardan bahsederek, yeniliklerden övgü ile söz etmektedir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Tasnifi Evkaf (BOA. C. EV.), 147/7314.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (BOA. HR. MKT.), 24/9

Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri (BOA. MVL), 73/59.

2- Telif eserler ve makaleler

Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea And Armenia*. John W. Parker, London.

Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*. Turhan Kitabevi, Ankara.

Bay, A. (2008). "Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasî Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları*, 19, 67-85.

Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun İdari Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Bayraktar, S. (2005). *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Baytal, Y. (2013). "Samsun Limanı İnşası", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik I*, (Ed:O. Köse), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.

Bijışkyan, P. M. (1998). *Pontos tarihi*, 2. Baskı, (Çev: H. Andreasyan), Çiviyazıları, İstanbul.

Bostan, İ. (1995). "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu" (1700-1787), *Belleter*, 69(225), 353-394.

Bryer, A. & Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography Of Pontos*, (Cilt I), Edmondsbury Press, Washington D.C

Çadırcı, M. (1988). "Tanzimat'ın Karadeniz'de Uygulanması". *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (Ed: M. Sağlam ve diğerleri), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Samsun.

- Çağlayan, K. T. (2006). "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, (Ed: C. Yılmaz), Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun.
- Çapraz, H. (2012). "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi*, 3, 231-240.
- Darkot, B. (1967). "Samsun", *İslâm Ansiklopedisi*, 10, 172- 176.
- Diğiroğlu, F. (2011). *XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ekinci, E. (2007). "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun II* (Ed:C. Yılmaz), Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun
- Erler, Y. & Edinsel, K. (2011). "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(8), 231-247.
- Etensel İldem, A. (2000). *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*. Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- Eyice, S. (1963). "X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens, Müşterek Türkiye Seyehatnamelerinin Değerlendirilmesi Yolunda Bir Araştırma". *Bellekten*, 27(105), 59-88
- Helmuth Von, M. (1969). *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev:H. Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul
- İpek, N. (1999). "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 35-51.
- İpek, N. (2006). İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler. Serander Yayınları, Trabzon.
- İpek, N. (2012). "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", *İlkçağ'dan Cumhuriyete Canik*, (Ed:C. Yılmaz), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.
- İpek, N. (2018). *Canik ve Göç*, Canik Belediyesi Yayınları, Samsun.
- Karagöz, R. (2006). "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun I*, (Ed: C. Yılmaz), Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun.
- Karagöz, R. (2009). *Karadeniz'de bir hanedan kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun.
- Karagöz, R. (2012). "Canik'in İdari Yapısı ve İdarecileri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, (Ed: C. Yılmaz), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years of 1813 And 1814*, John Murray, London.
- Köse, M. Z. (2013). "XIX. Yüzyılın Ortalarında Samsun Limanı'nda İthalat ve İhracat", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik* (Ed:O. Köse), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.
- Köse, O. (2012). "Canik'in Osmanlılara Geçişi Ve Canik'te İktisadi Yaşam", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, (Ed:C. Yılmaz), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.
- Köse, O. (2014). "Onsekizinci Yüzyılda Çarşamba", *Çarşamba Araştırmaları* (Ed:C. Yılmaz), Çarşamba Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.
- Kuş, A. (2016). *Batılı Seyyah Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*. Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.
- Kuş, A. (2016). "Kinneir'in Samsun-Tirebolu Yol Güzergâhındaki İzlenimleri", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, (Ed: M. Ç. Özdemir ve Y. E. Tekinsoy), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu, M. (1995). "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri Ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi, Çağını Yakalayan Osmanlı", *Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, (Ed: E. İhsanoğlu ve M. Kaçar), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Mordtman, A. D. (1925). *Anatolian Skizzenn Und Reisebriefe Aus Kleinasien*, (Ed: F. Babinger), Biblio Verlag, Hanover.
- Öz, M. (1999). *XV.-XVI. yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Pınar, İ. (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: 1608- 1918*, İzmir Yayıncılık, İzmir.

- Quatert, D. (2004). "19. yüzyıla Genel Bir Bakış Islahatlar Devri (1812-1914)". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi II*, (Çev:Süphan Andıç), ErenYayıncılık, İstanbul.
- Saydam, A. (2005). "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 18, 285-317.
- Serbestoğlu, İ. (2015). *Canik Sancağı, (1863-1865)*. Huzur Yayınevi, Malatya.
- Serbestoğlu, İ. (2015). "Tanzimat Döneminde Samsun Limanı Projeleri", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 103-118.
- Strabon (1969) *Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III*, (Çev: A. Pekman). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Tellioglu, İ. (2011). "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, (Ed: C. Yılmaz), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.
- Tsetschladze, G. (1994). "Greek Penetration of The Black Sea", *The Archeology of Greek Colonisation*, (Ed:G. R. Tsetschladze and F. De Angelies), Oxford University Committee for Archeology Press, Oxford.
- Usta, V. (2013). "Trabzon'dan Söz Eden Seyahatnameler Hakkında Bir Değerlendirme", *Türk Yurdu*, 310 (33), 198-203.
- Uzun, A. (2002). *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Üçel-Aybet, G. (2003). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Van Lennep, H. J. (1870). *Travels in The Little- Known Parts of Asia Minor I*, John Murray, London.
- Yerasiomos, S. (1991). *Les Voyageurs Dans l'Empire Ottoman (XV-XVI Siecles)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Yılmaz, Ö. (2014). "Samsun'da Fransız Konsoloslğunun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine göre Şehrin Durumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8(16), 57-85.
- Yılmaz, Ö. (2006). *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808- 1878)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Yılmaz, Ö. (2012). *Tanzimat Döneminde Trabzon*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Yılmaz, Ö. (2015). "Fransız Arşiv Belgelerine göre 20. Yüzyılın Başında Samsun Limanı", *Belleten*, 79(286), 1040-1072.
- Yolalıcı, M. E. (1998). *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).
4. Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir (Ethics committee permission is not required for this article).